

1706. október 21-én az uralkodó rendeletben visszaadta szabadságát, 1708-ban pedig visszahelyezte korábbi méltóságába és jogaiba. Ennek ellenére a vagyoni problémák a házasságok között továbbra sem rendeződtek, a levelezés a birtokviszonyok eligazításán felül gyöngyös szoknya, zafiros smukk visszaszerzéséről is tanúskodik. Thököly Éva „édes szívének” írt levelében, miután férje megtiltotta, hogy fia lakodalmán részt vehessen, visszamenőleg is megátkozza házasságukat: „átkozom azt az órát, azmelyben első szép szavaival és sok égéretével reá vett kegyelmed az házasságra”. Noha házasságukat a pápa nem bontotta fel, a separatio megvalósult, férj és feleség soha nem laktak együtt. Ezért is meglepő, hogy Esterházy Pál – levél hiányában ezt is csak felesége válaszából tudjuk –, azzal vádolja Thököly Évát, hogy férjhez akar menni. Az utolsó fennmaradt levélben, amely néhány hónappal Pál herceg halála előtt íródott, Thököly Éva hivatkozik erre a képtelen ötletre: „Azon is kérem kegyelmedet, vesse ki az Elmébül az én férjhezmenésem iránt való gondolatját, mert assecurálom kegyelmedet, hogy az én férjhezmenésem nem máshová, hanem az koporsóba léssen”. A következő év márciusában elhunyt Esterházy Pál temetésén a gyászbeszéd szerint mint „kedvelt házastárs” vett részt, de három évvel későbbi végrendeletében kikötötte, hogy sem Kismartonban, sem más Esterházy-kriptában nem temethetik el. Thököly Éva a Maria Lanzendorf-i ferences kolostor templomában nyugszik, az Esterházy-hitbizományt előbb Esterházy Mihály (Pál herceg fia) és Esterházy József (Pál herceg és Éva közös gyermeke) örökölte, és utóbbi leszármazottai vitték tovább a hatalmas vagyont.

Esterházy Pál nádor és felesége, Thököly Éva hercegné házassága romantikus (titkos) szerelemmel indult, a négy évtized családi gyarapodást és gazdasági növekedést is felmutató frigy azonban keserves veszekedésbe, mindkét fél részéről való vádaskodásba torkollott. A levelezés nagyon gazdag anyagot szolgáltat Magyarország legfőbb méltósága és felesége házasságáról, annak ellenére, hogy a két fél leveleinek száma aránytalanul a hercegné javára billen. A házasság érzelmi részéről feltehetően így is kimerítő képet kapunk, a hatalmas vagyon feletti osztozkodás, az Esterházy-birodalom irányításáról a kiadásra váró gazdasági és politikai iratok nyújtanak majd részletesebb képet.

A sajtó alá rendezés munkáját elvégző szerzők minden elismerést megérdemelnek. A kézirat-faksimilékét is tartalmazó kötet minden magyarútnál ékeesebben bizonyítja, hogy elolvasásuk, értelmezésük a 17. századi textológia legmagasabb fokú hozzáértését kívánta meg Viskolcz Noémi, Zvara Edina szerkesztőktől, valamint Király Péter és Kiss Erika közreműködőktől. A kötet 1581 lapalji jegyzetet tartalmaz, a függelékben fogalomtár, a hercegi házaspár életrajzának kronológiája, közös gyermekeik adatainak felsorolása, a teljes kötetre vonatkozó személynév és helynévmutató található. A szerzők pontos lelőhellyel sorolják fel a közreadott ötven illusztrációt, a nemzetközi érdeklődést kétoldali angol rezümé igazítja el. A tudományos forráskiadás kritériumait messzemenően teljesítő, ugyanakkor szemet gyönyörködtető kiadvány remélhetőleg majd a könyvszakma kitüntető elismerésében is részesül.

NÉMETH S. KATALIN

Fábri Anna, *Arany idők, Esmék és emberek gróf Teleki László neveltetésében*, Budapest, Kortárs Kiadó, 2022. 360 p.

Egy könyvismertetés legfontosabb kérdése, amelyet a recenzensnek fel kell tennie és törekednie kell megválaszolni, hogy miről szól az adott mű. S bár jelen esetben a kötet alcíme pontos választ ad erre: a gróf Teleki László neveltetését meghatározó eszmékről és emberekről, érdemes hosszabban elidőzni a kérdésnél.

Aki végigolvassa a könyvet, nemcsak a 18. és 19. század fordulójának főbb nevelési kérdéseivel, pedagógiai törekvéseivel, neves és máig ismert (és elismert) oktatóival és nevelőivel, nagy hatású

intézményeivel ismerkedhet meg behatóbban, nemcsak bepillantást nyer a Teleki család néhány meghatározó tagja neveléséről (és ezzel szoros összefüggésben az élet céljáról és értelméről) vallott nézeteibe, nevelődésének folyamatába (beleértve annak különböző állomásait és az abban bármilyen módon részt vevőket), hanem arról is képet kaphat, hogy milyen környezet vette körül a grófi család tagjait (és hatott rájuk): hol és hogyan éltek, kikkel érintkeztek, mit láttak és tapasztaltak az őket körülvevő világból és mit gondol(hat)tak minderről, milyen volt a kapcsolatuk a családjukkal, rokonaikkal, az őket körülvevő személyekkel.

A könyv két alapvető forráson alapul: gróf Teleki László (az apa) idősebb gyermekei nevelőjének írt útmutatásán, az ún. *Tanácsadáson* (*Gróf Teleki László tanácsadása a nevelésről*), valamint az ifjabb gróf Teleki László (a második házasságból született és szintén ezen útmutató szerint nevelt, a könyvben csak „Latziként” említett gyermek) tíz-tizenegy éves korában vezetett naplója fennmaradt töredékén, az ún. *Jegyzőkönyvön* (*Latzi Jegyzőkönyve*). E két különleges dokumentum mellett egy több mint húszoldalas bibliográfia (amely csak a könyvben hivatkozott vagy a szerzőt egy-egy kérdés átgondolásában jelentősen segítő könyveket, kéziratokat, tanulmányokat tartalmazza) jelzi azt a hatalmas forrásanyagot, amelyet Fábri Anna áttekintett és (fel)használt.

Az *Arany idők* nemcsak folytatólagosan olvasható, hanem az egyes fejezetek önálló egységként is tekinthetők, és az e szerkesztési elvből fakadó esetleges ismétlések a folyamatos olvasást sem terhelik meg, hanem épp ellenkezőleg, gazdagítják azt, mivel a szerző a visszatérő elemeket mindig új és újabb megközelítésben, más és más szempontok szerint vizsgálja. Stílusa egyszerre olvasmányos és adatgazdag, könnyed és sűrű: miközben minden szónak és jelzőnek pontos helye és szerepe van, Fábri Anna történetmesélői gördülékenységgel fogalmazza meg gondolatait. Szintén a befogadást könnyíti a Teleki család tagjainak pontos beazonosíthatósága. A neves arisztokrata család nemcsak szerteágazó családfával és számos jeles családtaggal bír, hanem az egyes ágak tagjai sokszor házasodnak egymással, és sokszor adják gyermekeiknek ugyanazt a keresztnévet, s így egy szűkebb családon belül is több Teleki Józseffel vagy Lászlóval szembesülhet az olvasó. A szerző ezeket a szövevényes családi viszonyokat teszi átláthatóvá egyfelől az adott személy azonosítását segítő (gazdagon variált) jel(lem)zőkkel, másfelől egy „megmetszett” családfával, amely a könyvben szereplő Telekiek mellett megjeleníti a család néhány hírneves (és a nagyközönség által jobban ismert) tagját, valamint érzékelteti kiterjedt rokonsági (kapcsolati) hálójukat is.

A kötet – az előszót és az epilógust nem számítva – tizenhét fejezetre oszlik, amelyek közül kettőt további alfejezetekre tagol a szerző. Minden fejezet élén hosszabb-rövidebb idézet, mottó áll, amely ókori és kortárs szerzők szépirodalmi műveiből, levelezéséből, valamint a Teleki család tagjainak egyes munkáiból való. A szerkesztési elv egyszerre tematikus és (részben) kronologikus, hiszen nemcsak „Latzi” szorosán vett neveléséről szól, hanem az apa és a nagyapa (gróf Teleki József), sőt, a (fél)testvérek tanulmányairól és nevelődéséről, nevelőiről, a család(tagok) oktatásról, nevelésről vallott elveiről és tapasztalatairól. A szerző a fejezetek középpontba állított kérdése(i) taglalása során sokszor utal előre és vissza az időben, hol a felmenők korábbi, hol Teleki László későbbi életútjának egyes mozzanatait kiemelve (így például az erkölcsei neveléssel foglalkozó fejezetben a ’becsület’ kérdéséhez kapcsolódóan a felnőtt Teleki László párbajügyeit említve).

A kötet azzal, a korban alapvető kérdéssel indul, hogy kié a gyermek: az állam vagy a család kezében van-e (kell legyen) a gyermek nevelése, a köz- vagy a magánnevelés kívánatosabb-e. S minthogy az oktatás és nevelés kérdése kihat a felekezetek és a családok önrendelkezésének kérdésére is, így a köz- és magánnevelés problematikája önmagán jóval túlmutató kérdés. A könyvben középpontba állított Teleki-ág tagjai nemcsak saját gyermekeik nevelésében játszottak meghatározó szerepet, hanem behatóan érdeklődtek az oktatás-nevelés kérdései iránt, és fontos tisztségeket vállaltak református kollégiumi kurátorokként (Teleki József, a nagyapa, rövid ideig tankerületi főigazgatóként is). Tudományosan képzett, publikáló emberek voltak, akik jelentős és felelősségteljes szerepet tölthettek be a politikai és igazgatási közszolgálat terén, aktív szerepet vállaltak a protestáns felekezeti

ügyekben (például mecénásként, ifjak külföldi egyetemi tanulmányait támogatva), és nemegyszer alkotóként is jelentkeztek a tudományos életben (Teleki József, „Latzi” féltestvére például szakmai tekintéllyé vált, és az Akadémia elnöke is lett). Saját gyermekeik nevelésében nemcsak a nevelők gondos kiválasztása kapott fontos szerepet, hanem az ifjak külföldi egyetemi tanulmány(útj)ai is.

Gróf Teleki László (1764–1821) *Tanácsadását* első házasságából született gyermekeinek nevelője, Szabó András számára állította össze, később azonban a második házasságból született „Latzi” nevelője, Eröss Sándor is útmutatásul kapta. Az apa, miközben gyermekei nevelésének mindennapi gondját átengedte másoknak, irányításának jogát fenntartotta magának. *Tanácsadása* nemcsak útmutató, utasítás, terv, hanem olyan „tananyag”, amelyet a nevelőnek el kell sajátítania, ki kell egészítenie és külföldi egyetemeken kell bővítenie. Vagyis a gyermekei nevelését szívéen viselő gróf nemcsak körültekintően választotta ki, hogy kikre bízta gyermekeit, hanem külföldi tanulmányaikat is fizette (és részben meghatározta).

Az *Arany idők* részletesen foglalkozik a nevelők helyzetével. Nemcsak a kiválasztásuk szempontjaival, a velük szemben támasztott követelményekkel, a számukra kínált külföldi képzési lehetőségekkel, illetve megbízatásuk konkrét részleteivel, hanem a családban és a környezetükben elfoglalt helyükkel, helyzetük kettősségével is. Hiszen miközben az atya (olykor az anya vagy a gyám) megbízottjai és egyben a nevelésben (szabályozott – és olykor erősen korlátozott – módon és mértékben) munkatársai is voltak, egyben az alkalmazottai is, ami elsősorban a személyzettel, és olykor a család vendégeivel való érintkezés során okozhatott nehézséget a számukra. Sőt, a neveltekkel szemben is ki kellett alakítaniuk a megfelelő (tekintélyt és egyben elfogadást biztosító) kapcsolatot, annál is inkább, mert miközben rájuk hárultak a mindennapi nevelés feladatai, a mozgásterük szabályozva volt (Fábi Anna több példát is hoz részben a Teleki, részben más arisztokrata családokból a nevelő és megbízója, illetve a nevelő és neveltje közötti kapcsolatra). A nevelői állás teljes elköteleződést kívánt. A családfő képzést és állást biztosított a nevelőnek, ami egyszersmind hosszú évekig teljes lekötöttséget (és a magánéletről és személyes ambíciókról való időleges lemondást is) jelentett. Másfelől azonban – és erre is több példát hoz a kötet – a nevelő későbbi életére kedvező befolyást és támogatást jelenthetett, és a családdal, a neveltjével való személyes kapcsolat élethosszig megmaradhatott.

A nevelés-nevelődés fontos állomását jelentette a külföldi egyetemi képzés (mind a családtagok, mind a nevelők számára). A könyvben hosszabb fejezet foglalkozik Göttingennel, ahová a Teleki család (és rokonság) több tagja iratkozott be. Az oktatás módja ekkor itt teljesen új volt: a professzorok saját maguk határozhatták meg a tananyagot, ők állították össze a jegyzeteket és saját házukban (magántereikben) tartották az előadásait. A diákok a kor jeles és neves tudósait és pedagógusait hallgathatták, használhatták a könyvtár gazdag gyűjteményét, és értékes személyes ismeretségeket köthettek. Jól példázza ezt a könyv egyik különleges forrásdokumentuma: gróf Teleki László (az apa) két barátság-albuma, amelyben az európai születési és szellemi elit neves tagjainak bejegyzései olvashatók, így több híres göttingeni professzor aláírása mellett például a későbbi hannoveri királyé is. Ez a közeg nemcsak kapcsolatok kialakítása miatt volt jelentős egy ifjú számára, hanem a társaságban való magabiztos és fesztelten viselkedés, valamint a társalgás (és vitakészség) elsajátításának (és gyakorlásának) lehetőségét is kínálta.

A *Tanácsadás* szerzője később a göttingeni egyetemre küldte Szabó Andrást és Eröss Sándort is, utóbbi számára azonban még egy évig „külső országi nevelés intézetümei”-nek meglátogatását is előírta. Az Eröss tanulmányútjával foglalkozó fejezet részletesen bemutatja Salzmann schneppfenthali, De Laspée wiesbadeni és Pestalozzi yverdoni intézetét is: a környezetet, a nevelőket, a pedagógiai elveiket, nézeteiket. Bár a tanulmányútra vonatkozó levelek és feljegyzések nem maradtak fenn, más forrásokból tudható, feltételezhető vagy kikövetkeztethető, hogy kikkel ismerked(het)ett meg, melyik intézet nyer(het)te el a tetszését, és az is, hogy tanulmányútján milyen, később is haszonnal forgatott könyve(ke)t vásárolt.

Gróf Teleki László számára a megfelelő nevelés jelentette a legfőbb jót, amit egy apa adhat gyermekeinek. Számára a sikeresség és „érdemesség” fokmérője a személyes teljesítmény és a köz javára végzett tevékenység volt, és ha ezt a jó neveléssel sikerül elérni, akkor a szülői élet teljessé válik: „akármely atyának is főbb vigasztalása csak az lehet, hogyha maga után az emberiségnek jó embertársakat, a vallásnak jó keresztényeket, a hazának jó hazafiakat hagy maga után”. A fizikai, szellemi és erkölcsi nevelést is fontosnak tartotta, és meggyőződése volt, hogy a gyermekekkel a természetük szerint kell bánni (és ennek megfelelően kell/lehet alkalmazni például – a korszakban általánosan elfogadott – fenyítést is). *Tanácsadás*ában gyakorlati útmutatásokat és javaslatokat is megfogalmazott, többek között a jó és rossz példák által való nevelést. Lényegesnek tekintette a folyamatos tevékenykedést, munkálkodást, hogy egyetlen nap se teljen el haszontalanul.

Nem tulajdonította kizárólag magának a gyermeknevelés feladatait, hanem az apa és anya közös kötelességének tekintette. Az *Arany idők* önálló fejezetet szentel a gróf második feleségének, „Latzi” édesanyjának is. Mészáros Johanna szerető anyja volt, aki férje távollétekor neki küldött leveleiben részletesen beszámolt a gyermekekről és – főként vidéki tartózkodásaik idején – sok időt töltött velük: felolvasott nekik, „színházasdít” és társasjátékokat játszottak, kirándulásokra mentek együtt. Habitását, természetét tekintve a kortársak szerint szeretett szerepelni és (olykor talán túlzottan is) szívén viselte mások sorsát. Rendkívül adakozó természetű volt, ő lett a Pesti Jóltétő Asszonyi Egyesület első elnöknője. A társasági életben is szerepet vállalt, pesti szalonjában szépírókat, költőket fogadott. Saját társasálete mellett gyermekei társas(ági) kapcsolataira is figyelmet fordított mind vidéki, mind pesti tartózkodásaik során.

Míg az *Arany idők* első fele mindenekelőtt a család, az apa (az anyja) és a felmenők társadalmi és tudományos életben vállalt és betöltött helyével és szerepével, nevelésről vallott elveivel és azok részletes bemutatásával, a korszak különböző pedagógiai irányzataival és képviselőikkel foglalkozik, a kötet második fele elsősorban „Latzi” nevelését, az őt körülvevő személyeket, valamint a természeti, épített és tárgyi környezetet állítja a középpontba. E fejezetekben gyakran feltűnnek személyes feljegyzései, naplóbejegyzései, a *Jegyzőkönyv*ben megörökített események és gondolatok is.

A Teleki családnak vidéken és Pesten is volt kastélya, palotája. Míg a sziráki kastély a családi diasságot, a szabadabb, természetközeli életet kínál(hat)ta „Latzinak”, ahol a nevelője mellett sok időt töltött édesanyjával és a családtagjaival, a Szervita téri palota a reprezentációt, a szigorúbb és zártabb életmódot jelentette. A kötet mindkét környezetet bemutatja. A sziráki kastély ma is áll, és a látogató hozzávetőlegesen képet és benyomásokat szerezhet arról, hogy mit is láthatott a fiatal gróf, és milyen környezetben töltötte a napjait. A korabeli pesti Teleki-palotát azonban csak néhány, részben később, már az átalakítása után keletkezett írásos dokumentum vagy részleges ábrázolás alapján lehet – kikövetkeztethetően és olykor hiányosan – felvázolni. Mindkét környezet erősen hathatott „Latzira” és nevelődésére: a sziráki kastély dísztermének az ovidiusi *Átváltozások* néhány, olykor rémregénybe illő történetét megörökítő falfestményei, a régi bútorok, tárgyak, az ősök képei, a játékokra lehetőséget nyújtó kastélykert, valamint maga a táj, a séták, kirándulások helyszíne. Pesten mind-ezt a(z épülő) város nyújtotta. A kötet bemutatja, hogy milyen épületeket láthatott a kisfiú a palota közvetlen környezetében, vagy akkor, amikor nevelőjével istentiszteletra vagy sétálni ment, milyen kirakatok előtt állhattak meg, milyen hangok, illatok és egyéb hatások érthették, kikkel találkozhattak, és ezek az alkalmak milyen lehetőséget biztosítottak a nevelőnek, hogy a különböző példákön keresztül való nevelés módszerét alkalmazza. Szó esik a különböző látogatásokról és vendégségekről is, a (gyermek)társaságokról, ismerősökről és barátokról, valamint a hosszabb-rövidebb utazásokról.

Önálló fejezetek és fejezetrészek foglalkoznak magával a szigorú értelemben vett tanulással (az időbeosztással, a különböző tananyagokkal és elvárásokkal, a pesti zene-, rajz- és tánctanárokkal) és a „magától való tanulásként” értelmezett olvasással. A gondos apa nemcsak azt írta elő, hogy mely (élő és holt) nyelvekben kell jártasságot szerezniük gyermekeinek, hanem azt is, hogy ezt milyen szinten és milyen módon kell megtenniük. Nem a konkrét megtanulandó anyagot írta elő, hanem a

nyelv elsajátításának módját: a gyermekek tanuljanak meg „beszélni, olvasni, érteni és írni”, azaz értelemmel használni a nyelvet. Az olvasásra (annak mikéntjére) nézve is adott utasításokat, és a nevelők az olvasási kedv felébresztésében és fenntartásában sikerrel járhattak, mert „Latzí” sokat és szívesen olvasott. A kötet bemutatja a kisfiú (időnként igen meglepő) olvasmányait, kitér a család különböző tagjainak gazdag könyvtárait, a gyermekek saját könyveire.

Szintén önálló fejezetek foglalkoznak a kötetben a színházzal és a (társas)játékokkal. A színházlátogatás mellett ők maguk is játszottak „színházsdit” otthon, sőt, „Latzí” jelenetek írásával is próbálkozott. A kisfiú (minden bizonnyal olvasmányélményei hatására is) naplójában is gyakran élt a párbeszédleírás módszerével, amikor saját magát Latziként nevezve, talán szóról szóra lejegyzett fontosnak vagy megörökítésre érdemesnek ítélt jeleneteket, szóváltásokat. A „színházsdit” mellett a (társas)játék is fontos szerepet töltött be – elsősorban talán inkább a sziráki – mindennapokban. A *Jegyzőkönyv* számos játék nevét megörökítette, sőt, fiatal írója több játékot részletesen is lejegyzett (ami alapján beazonosítható, hogy a schneppfenthali intézet híres tanára, GutsMuths játékkönyvből játszottak).

A vallásos és erkölcsi neveléssel külön-külön fejezet (is) foglalkozik. A *Tanácsadás* e témákkal kapcsolatos főbb kitételei mellett a Széna (ma Kálvin) téri akkor épülő református templom istentiszteleteiről, lelkészeiről és néhány prédikációjukról éppúgy szó esik, mint az erkölcsi nevelés főbb kérdéseiről. A Teleki családban a naplóír(at)ás „sokak által fontosnak tartott pedagógiai cél: az önellenőrzésre, önszemléltre szoktatás eszköze” volt. Az erkölcsi nevelést taglaló fejezetben hosszabb rész foglalkozik azokkal a hibákkal, amelyekért „Latzit” megdorgálták, vagy amelyekre naplójában ő maga is utalt, és amelyeket igyekezett javítani, elhagyni (sőt, arról is szó esik, hogy a nevelő egyes hibákról olykor szigorúbban és kizárólagosabban vélekedett, mint a *Tanácsadás* szerzője).

1823-ban Eröss Sándor – idő előtt – elhagyta a Teleki-házat. Az epilógus az ezt követő időszakot, mindenekelőtt Teleki László tanulmányait és európai körútját foglalja össze röviden a nagykorúságáig (1835) és az 1837-es erdélyi országgyűlésen való közéleti szerepvállalásáig.

Ha a recenziens a kötet részletesebb ismertetése után esetleg úgy is érezné, hogy legalább részben válaszolt az írása elején felvetett kérdésre, hogy mi(minden)ről szól a könyv, azzal még adós, hogy vajon kinek ajánlaná olvasásra és miért. S erre a kérdésre valóban egyetlen szóval tud válaszolni: bárkinek. Az *Arany idők* különböző „mélységben” olvasható, így a nevelés, a Teleki család vagy a korszak (művelődés)történetével hivatásszerűen foglalkozó szakember éppúgy találhat benne gondolatébresztő szempontokat, új megközelítésmódokat, korábban nem vizsgált forrásokat vagy régebbi következtetéseket módosító megállapításokat, mint az érdeklődő nagyközönség. A kötet végén található, könnyen használható (folyamatos számozású, de fejezetenként tagolt) gazdag jegyzetanyag az érdeklődés mértékétől függően nyújt még bővebb információkat, a bibliográfia pedig további tájékozási lehetőséget és olvasmányanyagot kínál. A névmutató és a már említett családfa az olvasás megkönnyítését szolgálja, a mottók lelőhelye és a képjegyzék pedig a (további) filológiai pontosságot. Végül a szerző köszönetet mond mindazoknak, akik a kilencévnnyi kutatása és munkája során segítettek. S bár a köszönetnyilvánítások általában a befejezést előlegezik, e tekintetben a recenzió rendhagyó, mert a kötet kapcsán még néhány további kérdésről is érdemes szót ejteni.

A könyv forrásanyagának sokszínűségéről már esett szó, de érdemes kitérni a képi ábrázolás gazdagságára is. Az *Arany idők* illusztrációi között található metszet és festmény, arnykép és fénykép, kézirat és könyvcímnap, ex libris és hirdetés, alaprajz és tárgyfoto. A reprodukált kéziratok – legyen szó a szülők „Latzinak” szóló leveleiről vagy a kisfiú húgának írt köszöntőverséről – könnyen olvashatók, a portrék segítségével pedig „megismerhetők” a korszak nagy hatású nevelői, tanárai és a Teleki család egyes tagjai. A kötet egyik különlegessége is az illusztrációkhoz kapcsolódik, és egy hiányból született. A szerző az előszóban kitér rá, hogy a *Jegyzőkönyv* feljegyzéseinek vizsgálatakor „ihlető segítség” lett volna számára egy gyermekkori arckép Teleki Lászlóról. Ilyen azonban nem maradt fenn, ezért egy Párizsban készült ifjúkori dagerrotípiája nyomán König Frigyes festő és grafi-

kus megalkotta egyszerre fiktív és valós retrospektív gyermekportréját, a művészi arcreekonstrukció folyamatának egyes állomásait is ábrázolva.

Részben szintén az illusztrációkhoz, részben már a kötet tervezéséhez kapcsolódik a könyv egy további rejtett érdekessége: az előzéklapon és az egyes fejezeteket jelző grafikai elemek visszatérő, csigákra emlékeztető, kihalt tengeri állatok, ammoniteszek megkövesedett maradványainak képe. Teleki László gyermekkorában gyűjtötte ezeket, halála után pedig gyászmenete a Magyar Nemzeti Múzeum főbejárata előtt indult, ahol a burkolat mészkőlapjaiban hasonló maradványok őrződtek meg.

E példából is látható, hogy a kötet több belső összefüggést, kapcsolódási pontot rejt. További szemléletes példa erre, hogy a gyermek „Latzi” irodalmi próbálkozásai közül *Az arany idő* című, latin költők hangját követő verse került a kötetbe, amely könnyen párhuzamba állítható az ifjú Teleki László másfél évtizeddel később, egykori nevelőjének írt levelében immár többes számban, ugyanígy az elmúlt (és vissza nem térő) idő emlékét idéző (és a kötet címét is adó) sorával: „[...a kegyeddeli levelezés... v]isszaemlékeztet az ama szép viszonyokra melyek már megszűntek, legalább megváltoztak, s amaz arany időkre, melyekből semmi sem maradt meg, csak az emberek – ezekből is csupán egy némelyek”.

A kötet a címével éppúgy felkelti a leendő olvasó figyelmét, mint egyszerre visszafogott és elegáns megjelenésével. A könyv témájához, az elemzett korszakhoz és a szerző személyiségéhez egyaránt illő igényes tervezés Andorka Tímeát dicséri. Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy munkája nemcsak esztétikai szempontból kiemelkedő (külön megemlítendő a tökéletes tördelés), hanem a tervező több gyakorlati(as) megoldása is segíti az olvasást. Ilyen például a szöveget könnyítő színes jegyzetszámok ötlete. Ez a színhasználat a többi mutatóra is jellemző, beleértve a bibliográfiát és a tartalomjegyzéket is.

Végül érdemes a könyv egy újabb, részben önálló, részben szervesen kapcsolódó különleges kiegészítésének ismertetésére is kitérnie recenzensnek.

Fábr Anna a dhupla.hu digitális bölcsészeti platform munkatársai együttműködésével Teleki László 1796-ban írt és mindeddig kéziratban maradt *Tanácsadását* adja közre mind a szakma, mind az olvasók számára. A digitális szövegközlés az autográf kéziratot és modernizált átírást együtt teszi hozzáférhetővé (a párhuzamos olvasás lehetőségét többféleképp is biztosítva), így az érdeklődő egyszerre kap hiteles és könnyen olvasható változatot Teleki gróf munkájáról. A szövegközlést rövid életrajz egészíti ki, a megértést szómagyarázatok könnyítik, a kutatást és a (vissza)keresést pedig keresőprogram segíti. A 18. század végi szöveg egy 21. század eleji technikai megoldással, a könyv elején található QR-kód segítségével jut el az olvasóhoz.

Végezetül, összegzésként a recenzens az *Arany idők* kötet hátoldalán olvasható zárógondolatot idézve ajánlja Fábr Anna kötetét az érdeklődők figyelmébe: „A szerző a több évtizedes tudósi-tanári munkája során felhalmozott árnyalt és gazdag korismeretét e különleges könyvben finom beleérző-ábrázoló írásmóddal nyújtja át olvasójának, egyszerre kínálva részletes elemzéseket, összegző értelmezéseket és mához szóló tanulságokat.”

DEDE FRANCISKA

Molnár Antal, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1450–1554)*, Roma, Frati editori di Quaracchi, 2022 (Analecta Franciscana, XIX. Nova Series, Documenta et Studia, 7), XLIX. 773 p.

Monumentális kötet, önmagában is hatalmas érték. 510 oldal forrásszöveg, 189 oldalas német nyelvű bevezetés, táblázatok, mutatók és 37 oldalas, a korszak magyar királyságbeli obszerváns ferences provincia történetére vonatkozó szakirodalom-jegyzék (822 oldalas korpusz). Nagyon fontos, hogy a ferences

DOI 10.17167/mksz.2023.1.133-137